
WALTER SCHOONENBERG

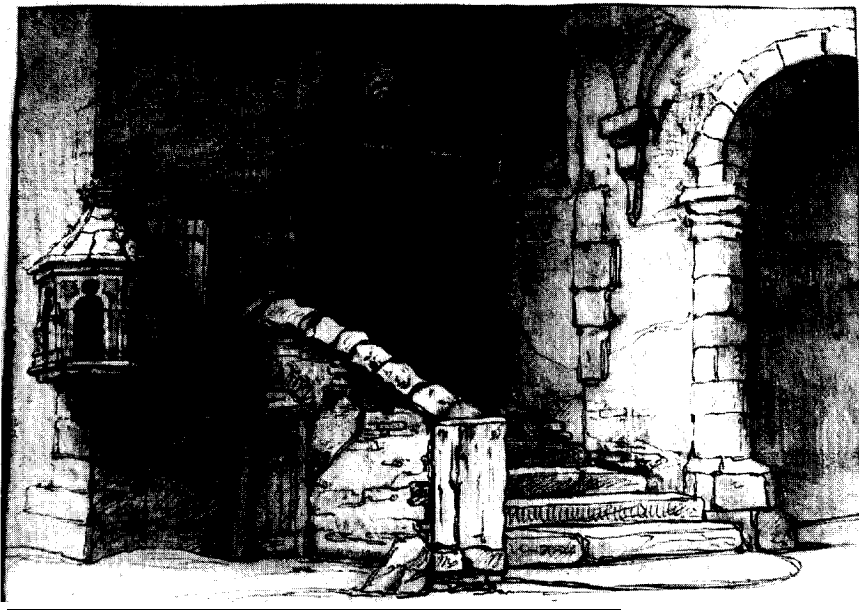
De kroonlantaarn terug in Amsterdam

In de zomer van 1997 onderging de Westermarkt een opknapbeurt. Veel paaltjes verdwenen en de bestrating met kinderhoofdjes werd hersteld. Deze facelift is onlangs voltooid met deplaatsing van twintig kroonlantaarns op de bestaande antieke lantaarnpalen. Daarmee is de oorspronkelijke 'grachtenlantaarn', die veelvuldig te zien is op oudefoto's van bijvoorbeeld Jacob Olie en G. H. Breitner, in het straatbeeld teruggekeerd. Aanleiding om eens te duiken in de rijkgeschiedenis van de openbare verlichting in Amsterdam.

ENIGE EEUWEN GELEDEN was het geen pretje er 's avonds op uit te trekken. Openbare verlichting bestond nog niet en de wegen waren slecht en modderig. De straat was aardedonker en men liep grote kans in een gracht of keldergat te vallen. Wie er toch op uit moest, droeg een kaarslantaarn bij zich. Dat was zelfs verplicht: een keur uit **1505** schreef voor dat eenieder die zich 's avonds na het luiden van de nacht- of boevenklok (9 uur) op straat begaf, een lantaarn ter hand moest nemen.' De enige lichten die men zou kunnen aanmerken als straatverlichting waren de kaarsjes die op de hoeken van straten bij de heiligenbeeldjes brandden. Een van de oudste lantaarns bevond zich bij de ingang van het Sint-Elisabeths Gasthuis aan de Dam. (afb. 1) Deze stenen lantaarn doet sterk denken aan een nis voor een heiligenbeeld.

Aan deze situatie kwam een einde toen Jan van der Heyden, ook de inventor van de brandspuit, in 1663 de olielantaarn uitvond. (afb. 2) Op **19** november 1668 besloot de vroedschap 'om bij duistere nachten de gehele stad met lichten te voorzien, om te verhoeden het verongelukken van veele menschen die bij duysternis in 't water vallen ende versmoren'. Het jaar daarop werd begonnen met de plaatsing van olielantaarns. In 1682 was de stad met 2380 lantaarns zo schitterend verlicht dat zij een voorbeeld was voor andere steden. Gouda had al in 1674 het Amsterdamse voorbeeld gevolgd, Den Haag in 1678, Groningen in **1681** en Utrecht in 1682. Later namen ook Duitse steden het voorbeeld van de Amstelstad over (eind zeventiende eeuw Berlijn en Keulen, rond **1700** Leipzig). De Jan van der Heyden-lantaarn is ook overzee toegepast, bijvoorbeeld in de Japanse handelsenclave Deshima.

De Jan van der Heyden-lantaarn was een koperen lantaarn van bijna zestig centimeter hoog, voorzien van vier ruiten, waarvan er één als deurtje was uitgevoerd om de lantaarn te kunnen schoonmaken. In het deurtje was een luikje aangebracht om de lantaarn te ontsteken. Bovenop zat een soort schoorsteentje (een 'snuiver'). De lantaarn was geplaatst op een vierkante eikenhouten paal van twaalf voet lang (ruim drie meter) en zes duim dik (vijftien cm) of op een houten wandarm met ongeveer een meter uitslag. Als brandstof gebruikte men een

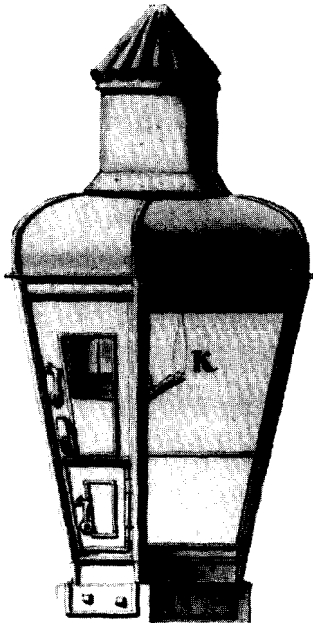

1 Stenen lantaarn op de hoek van het Sint Elisabeths- of Heilige Geest Gasthuis, later Raadhuis, aan de Dam. Tekening door L. Doornen, vóór 1652, 254 x 350 mm.

Gemeentearchief Amsterdam, Historisch-topografische atlas.

mengsel van raap- en lijnolie. Voor onderhoud en bediening werden speciale lantaarnaanstekers aangesteld. Zij moesten een eed afleggen waarin zij beloofden de instructies na te komen en de overgebleven olie terug te bezorgen.³ Originele Jan van der Heyden-lantaarns zijn niet meer in de stad te bewonderen; de laatste werden waarschijnlijk eind negentiende eeuw verwijderd. (afb. 3) Er bestaan wel enkele replica's, zoals op de steiger van het Noord-Zuidhollands Koffiehuis, aan de Olofskapel, bij en aan de Amstelkerk en op de Magere Brug.

Met de uitvinding van het gaslicht in de negentiende eeuw veranderde de openbare verlichting ingrijpend. In Londen werd de olieverlichting in **1814** vervangen door gas. Aan het begin van de negentiende eeuw ging het echter economisch slecht met Amsterdam, wat ook bleek uit de verlichting: er brandden in **1828** nog maar **1645** olielantaarns. De vervanging van deze verlichting door gaslicht kwam dan ook moeizaam op gang, ook omdat met de firma die de olieverlichting verzorgde, een langdurig contract was gesloten, dat pas in **1846** afliep. De gemeente had in **1825** een concessie tot gasproductie gegeven aan de **Amsterdamsche Pijp-Gaz Compagnie (APGC)**, wier fabriek op de voormalige wallen aan de Marnixstraat bij de Elandsstraat stond. De maatschappij kwam in **1833** in handen van de Londense Imperial Continental Gas Association (**ICGA**), de zogenaamde Engelse gasfabriek. De eerste gaslantaarns verschenen in Amsterdam in **1840**: langs de Prinsengracht, de Binnen-Amstel en de Kloveniersburgwal werden toen honderdvijftig lantaarns geplaatst. In hetzelfde jaar verschenen rondom

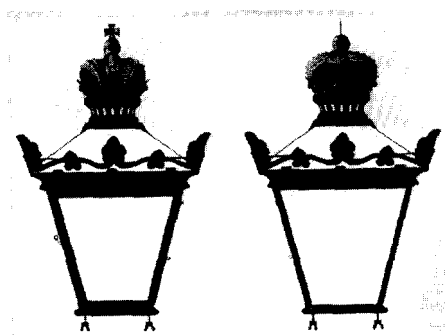
2 Olielamp van Jan van der Heyden. Tekening uit: J. van der Heyden, *Berigt rakende de stads lantarens*, handschrift 1682. Gemeentearchief Amsterdam, bibliotheek N 002.16.

3 Jan van der Heyden-lantaarn op de Nieuwendammerdijk. Foto Jacob Olie, 7 juli 1893, detail. Gemeentearchief Amsterdam, Historisch-topografische atlas.

het Paleis op de Dam de nog bestaande monumentale lantaarns op een driehoek met liggende leeuwen, ontworpen door Tetar van Elven. Het Engelse gasmonopolie werd in **1846** doorbroken door de oprichting van de Hollandsche Gasfabriek, elders op de wallen bij de Nicolaas Witsenkade. Na jarenlange moeizame onderhandelingen ging de concessie in 1847 naar de APGC. De stad zou met **1700** lantaarns worden verlicht. Het bleek een groot succes. In 1849 was de binnenstad voorzien van **1750** lantaarns. In **1851** waren dat er 1843, in **1864 1901**, in 1874 3416 en in 1884 maar liefst 4455, zodat eind negentiende eeuw eindelijk de Gouden Eeuw van de straatverlichting werd overvleugeld.

DE MODELLEN Nadat herhaaldelijk afwijkende lantaarnpalen werden geplaatst, onder andere in 1851, begon men vanaf 1866 naar uniformiteit te zoeken. In 1867 en opnieuw in 1883 werd de stad voorzien van nieuwe gaslantaarns met bijbehorende palen. We kunnen dan ook onderscheid maken tussen de modellen 1847, 1851, 1867 en 1883. Model 1847 is een paneellantaarnpaal, ook wel aangeduid als 'het oudste model gaslantaarn'. Deze heeft een gietijzeren paal met een vierkante voet en daarboven een rond gedeelte met een **acanthusbladmotief**.⁴ Er staan nog vier (laatste) exemplaren op de Grimburgwal, opgenomen in het hekwerk langs het water. De bijbehorende lantaarn, een eenvoudig vierkant model met bovenop een snuiver, is niet meer aanwezig. Op het Begijnhofstaan vier lantaarnpalen uit 1851, gemaakt door gieterij Joh. Zimmer op de Schans bij de Pas-

4 Reconstructie van de kroonlantaarn van 1883. Tekening Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg, 1979.

5 Arm- of galgpaal, voorzien van een geëlektrificeerde kroonlantaarn in *de Dirk* van Hasseltsteeg. Dit type lantaarnpaal was speciaal ontworpen voor nauwe stegen. De palmetkrans is hier verdwenen. Foto Bedrijfsmuseum Energie Noord West, na 1917.

6 Replica van een kroonlantaarn op het bedrijfsterrein van Energie Noord West aan de *Spaklerweg*. Foto Bedrijfsmuseum Energie Noord West.

seerdersgracht. Daar het Begijnhof particulier terrein is, kan men hier eigenlijk niet van openbare verlichting spreken. De Zimmer-lantaarn is, voorzover bekend, niet elders als onderdeel van de openbare verlichting toegepast. Dit model lijkt sterk op de zogenaamde Haagse paal, het eerste Nederlandse paalmodel,⁵ maar is iets zwaarder uitgevoerd. Direct boven de achtkantige sokkel bevindt zich een fraai acanthusbladmotief. Het ronde gedeelte daarboven wordt bekroond door zeer sierlijk uitgevoerde laddersteunen. De bijbehorende originele lantaarns zijn op het Begijnhof niet meer aanwezig (het zijn Ritter-lantaarns – zie hierna). Model 1867 is niets anders dan de hierboven genoemde Haagse paal en is dus geen typisch Amsterdamse lantaarnpaal. De lantaarn zelf was nagenoeg identiek aan die van 1847, een eenvoudige vierkante lantaarn. De mast van 1867 is nog op veel plaatsen in landelijk Amsterdam te vinden, omdat in 1883 de in het centrum vervangen lantaarnpalen naar de buitenwijken werden verbannen. Op sommige plaatsen zijn ze echter blijven staan. Op het Spui zijn in 1996 afgietsels van deze paal geplaatst, met een niet geheel correcte vierkante lantaarn erop.

Rond 1880 waren de hoekige modellen uit de mode en zocht elke stad naar een eigen type. Amsterdam spande letterlijk en figuurlijk de kroon toen aan grachten en straten de zogenaamde kroonlantaarn werd geplaatst. (afb. 4) Deze bestaat uit een ronde paal met een zware ronde sokkel met daarbovenop een sierlijke vierkante lantaarn met een palmetkrans en een keizerskroontje. De paal is met zijn meegegoten eikenloof en kwastjes een prachtig voorbeeld van een negentiende-eeuwse lantaarnpaal en wordt ook wel de ‘Amsterdamse mast’ genoemd.⁶ Deze lantaarnpaal is nog volop in het straatbeeld aanwezig; het is de bekende Amsterdamse ‘grachtenlantaarn’, waarvan er in de binnenstad circa drieduizend staan.⁷ De lantaarn die erop hoorde, was tot voor kort nergens meer aanwezig.

Naast model 1883 werden in Amsterdam incidenteel nog andere typen toegepast. In smalle straten en stegen werd de kroonlantaarn geplaatst op een zogenaamde galgpaal, een dunne, ronde paal met een dwarsarm.⁸ (afb. 5) Op pleinen werden zware, grote masten op een piëdestal geplaatst, uitgerust met grote of meerdere lantaarns. Zo stonden op de Dam grote, meerarmige lantaarnpalen. Ook op de bruggen stonden grote exemplaren. Op de brug over de Keizersgracht bij de Westermarkt heeft een bijzonder fraaie mast gestaan met een classicistische vormgeving: de kroonlantaarn rustte hier op kleine Ionische kapiteeltjes.

5

6

DE KROONLANTAARN Model 1883, in het bijzonder de bijbehorende lantaarn met keizerskroon, is het meest Amsterdamse model dat de stad heeft gekend. Op 1 I februari 1489 schonk landsheer Maximiliaan van Oostenrijk de stad het recht de kroon van zijn rijk boven het wapen te voeren. Toen Maximiliaan later keizer was geworden, eigenden de Amsterdammers zich zo de keizerskroon toe. Ook op de in 1638 door Hendrick de Keyser ontworpen Westertoren werd een keizerskroon geplaatst, gemodelleerd naar de kroon die Rudolf II (1552-1612) in 1602 had laten maken.⁹ Na 1883 stond de stad vol met keizerskronen, op de lantaarnpalen met gaslicht. Hoe mooi de lantaarn zich in het stadsbeeld voegde, is te zien op de foto's van Jacob Olie en George Hendrik Breitner. (afb. 8-9) De laatste was kennelijk een liefhebber, want de lantaarn staat op bijna elke foto die hij maakte. Overigens was de paal van gietijzer en de lantaarn van koper, maar beide werden in dezelfde kleur geschilderd. Waarschijnlijk stonden er ook kroonlantaarns waarvan het keizerskroontje in verschillende kleuren was geschilderd.”

Al in 1898 werd er een alternatief voor de kroonlantaarn geïntroduceerd, de Ritter-lantaarn, een eenvoudige ronde lantaarn zonder kroontje. Hier en daar kan men deze lantaarn nog wel aantreffen, bijvoorbeeld op het Begijnhofen bij de ingang van het Amsterdams Historisch Museum in de Sint-Luciënsteeg. (afb. 10) De vervanging van de kroonlantaarn door de Ritter-lantaarn is zeer geleidelijk gegaan; kennelijk wilde men het fraaie model van 1883 niet helemaal

7 Lantaarnopsteker onder het toezien van een soldaat tijdens de werkstaking van 1903 (Spoorwegstaking). Deze kroonlantaarn stond aan de Prinsengracht bij de Leidsegracht. Foto J. Bickhoff, 9 of 10 april 1903. Gemeentearchief Amsterdam, Historisch-topografische atlas.

8 Herengracht met kroonlantaarn (gasverlichting). Op de achtergrond de brug van de Gasthuismolensteeg naar de Hartenstraat. Foto Jacob Olie, 21 maart 1894. Gemeentearchief Amsterdam, Historisch-topografische atlas.

kwijt. De laatste kroonlantaarn stond in de jaren vijftig aan de **Kostverlorenkade**.¹¹ De vierkante kroonlantaarn en de ronde Ritter-lantaarn hebben dus naast elkaar bestaan. Zodoende moesten bij de elektrificatie na **1917** twee types worden omgebouwd. Er waren toen **10524** gaslantaarns, waarvan er tijdens de oorlog 5430 uit bezuinigingsoverwegingen waren gedoofd. De overige werden omgebouwd: de glasmantel werd verwijderd, waarna de **gaslamp** door een elektrische werd vervangen.

Op de lantaarnpalen uit **1883** zit sinds **1975** een goedkoop kunststofkapje met een natriumlamp. De glasmantel keerde in kunststofvorm terug ter voorkoming van vandalisme. De lamellen rond de lamp (de 'beschuitrol') moeten verblinding voorkomen; deze werden aangebracht op verzoek van de rondvaartrederijen. De kunststof lantaarn is historisch gezien nergens op gebaseerd en kan niet eens een slechte replica van de Ritter-lantaarn worden genoemd. Het is een typische **verarming** uit de jaren zeventig, niet alleen wat vormgeving en uitvoering betreft, maar ook de kleur van het licht zelf: tegen het 'hoerige' oranjegeel werd destijds krachtig geprotesteerd.

EEN COMEBACK In historische binnensteden in binnen- en buitenland staan vaak fraaie lantaarns. In Den Haag is onlangs besloten de negentiende-eeuwse verlichting terug te brengen, in navolging van Alkmaar en Leiden.¹² Ook in Amsterdam wordt de roep om historische lantaarns steeds luider. De herinrichting

8

van het Spui heeft een aanzet gegeven voor een discussie over het historisch model dat in Amsterdam **thuishoort**.¹³ In het beschermde stadsgezicht ligt het voor de hand lantaarns te kiezen die in vormentaal goed aansluiten bij de omgeving: in de oude stad treft men veel ijzersmeedwerk uit de negentiende eeuw aan, niet alleen stoepalen en -hekken, maar ook gevellantaarns, particuliere lantaarns bevestigd aan **gevels**.¹⁴ Maar een goed restauratieprincipe luidt dat reconstructie van hetgeen ooit heeft bestaan en waarover men informatie heeft, de voorkeur verdient boven fantasie. Het doet Anton **Pieck-achtig** aan om Parijse lantaarns te plaatsen op het Leidseplein of **Berlijnse** lantaarns op de Dam (dat laatste is gelukkig niet doorgedaan). Dat geldt niet voor de herplaatsing van **demeest authentiek-Amsterdamse** lantaarn, de bekroning van de gietijzeren lantaarnpalen uit 1883, die nog overal langs de grachten staan. We hebben van de kroonlantaarn een bijzonder goed beeld. Soms duikt er één op bij een antiquair. Energie Noord West (ENW) heeft prachtige replica's gemaakt, die te zien zijn bij het **Bedrijfsmuseum** aan de Spaklerweg. (afb. 6) Stadsherstel heeft in 1997 drie prachtig geschilderde kroonlantaarns geplaatst in de binnentuin van Krasnapolsky (bereikbaar vanuit de Pijlsteeg), met als extra bijzonderheid dat het ook werkelijk gaslantaarns zijn. De twintig kroonlantaarns op de Westermarkt zijn in opdracht van ENW in Duitsland aan de hand van tekeningen van Bureau Monumentenzorg gemaakt.

9 Prinsengracht met kroonlantaarn (gasverlichting).
Foto G. H. Rreitner, 1889-95. Gemeentearchief
Amsterdam, Historisch-topografische atlas.

10 Sint Luciënsteeg met een Ritter-lantaarn.
Foto Ino Roël, 29 augustus 1979. Gemeentearchief
Amsterdam, Historisch-topografische atlas.

10

Na de plaatsing op de Westermarkt staat de herplaatsing van de kroonlantaarn aan de grachten op de agenda. Er zullen hoe dan ook veranderingen aan de grachtenlantaarn plaatsvinden, want de kunststofkapjes zijn aan vervanging toe (ze hebben een afschrijvingstermijn van vijftien jaar) en ENW wil van de gelegenheid gebruikmaken de oude natriumlampen te vervangen door hogedruk-natriumlampen. De verlichtingstechniek is sinds de jaren zeventig zover gevorderd dat energiezuinig, helder licht in kleine lampen mogelijk is. De nieuwe lampen hebben een grotere lichtopbrengst en geven een helder, wit licht dat veel op gaslicht lijkt. Daarmee is het einde ingeluid van het oranjegele licht dat een slecht zicht op straat geeft. Tegelijkertijd begint men te beseffen dat de kwaliteit van de openbare ruimte schril afsteekt tegen de kwaliteit van de monumentale gevelwanden in de stad. Op het ogenblik wordt een masterplan voor de openbare ruimte opgesteld, waarin behalve de bestrating ook het straatmeubilair wordt vastgelegd. Er is nu dus een historische kans om de kroonlantaarn op grote schaal terug te brengen, bijvoorbeeld op alle nog bestaande lantaarnpalen uit 1883 langs de grachten. Als het gemeentebestuur daartoe besluit, zal dit de status van het beschermd stadsgezicht bijzonder goed recht doen.

Walther Schoonenberg is werkzaam als computerdeskundige, onder andere bij de Vrije Universiteit. Daarnaast is hij monumentenactivist. Hij heeft onder andere de website aan het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg over Amsterdamse monumenten gemaakt:
<http://www.bmz.amsterdam.nl/adam>.

- D. van der Horst, 'De Amsterdamse stadsverlichting I: de periode tot 1883' en 'II: de periode 1883-1930' in: *Amsterdamse Monumenten 3* (1985), p. 1-19 en 21-39.
- M. G. Niessen, '150 Jaar stedelijke gasvoorziening in Amsterdam' in: *Ons Amsterdam 18* (1966), p. 82-85.
- M. G. Niessen, 'Elektrificatie der openbare verlichting' in: *Ons Amsterdam 23* (1971), p. 204-211.
- M.G. Niessen, 'Straatverlichting' in: *Ons Amsterdam 28* (1976), p. 194-204.
- H.J. M. Roetemeijer, 'Amsterdamse straatverlichting: van kaars tot gaslantaarn' in: *Ons Amsterdam 20* (1968), p. 8-15.
- W. Schoonenberg, 'Kroonlantaarns op de Dam!' in: *Binnenstad: uitg. van de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse binnenstad 30* (1996), p. 74-75.
- K. Zaal, *Over gaslicht en straatlantaarns*, Alkmaar 1995, uitg. Gaslichtmuseum.
- G.P. Zahn jr., *Degeschiedenis der verlichting van Amsterdam*, Amsterdam 1911.
- 1 Ook particulieren konden worden verplicht in voorkomende gevallen een lantaarn voor hun huis te plaatsen, zie onder andere *Rechtsbronnen der stad Amsterdam*, uitg. door J. C. Breen, 's-Gravenhage 1902, 'Oude vaderlandsche rechtsbronnen', p. 172. In dit artikel over de openbare verlichting komen de particuliere gevel-lantaarns, een minstens zo boeiend onderwerp, verder niet aan de orde.
- 2 Gemeentearchief Amsterdam (GAA), archief 5025, dl. 26, vroedschapsresoluties, f. 115. Een jaar later stelde Van der Heyden voor de stad met 2556 olielantaarns te

verlichten. Op 29-8-1669 werd dit plan door de vroedschap aanvaard, waarna direct met plaatsing werd begonnen.

- 3 GAA archief 5031, ambten en officiën, dl. 18 (nr. 99b).
- 4 Nummer 3 uit het modellenboek van de gieterij L. J. Enthoven en Co. te Den Haag.
- 5 Ibidem, Mast I.
- 6 'Model B' in het modellenboek van gieterij 'De Prins van Oranje' te Den Haag.
- 7 Men spreekt tegenwoordig van de 'grachtenlantaarn', hoewel model I 883 in de gehele stad heeft gestaan en nog steeds staat. In de stadsdelen staan nog eens circa drieduizend exemplaren.
- 8 'Model A' uit de catalogus van 'De Prins van Oranje'.
- 9 S.A. C. Dudok van Heel, 'De blauwe keizerskroon op het wapen van Amsterdam' in: *Maandblad Amstelodamum 80* (1993), p. 1-21.
- 10 Het keizerskroontjeop de kroonlantaarn was in 1883 waarschijnlijk anders geschilderd dan het officiële stadswapen dat in 1898 werd vastgesteld en waarop de kleuren van de Westertoren zijn gebaseerd (in 1988 aangebracht). In een kleurenonderzoek van Bureau Monumentenzorg zijn de kleuren dodekop-rood voor de hoed, goud voor het kruis, de bol en de biezen en parelgrijs voor de parels aangetroffen. Zie 'De Amsterdamse stadsverlichting II ...', p. 33-35.
- 11 'Geschenken' in: *De Koppeling: maandblad van het Gemeente-energiebedrijf 3* (1979), p. 289.
- 12 'Beleidsplan historisch straatmeubilair Den Haag' in: *Op straatgezet: historisch straatmeubilair in Den Haag*, Den Haag 1997, VOM-reeks 2, uitg. Gemeente Den Haag.
- 13 W. S[choonenberg], 'Het Spui opnieuw ingericht' in: *Binnenstad 30* (1996), p. 60-61.
- 14 Het lijkt erop dat de kroonlantaarn niet aan gevels heeft gehangen; er is geen enkele foto bekend van een kroonlantaarn op een gevelarmatuur.